

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IX/2 (2024), s. 105-124

Araştırma Makalesi

İŞİD TERÖR ÖRGÜTÜNÜN GEÇİŞ DÖNEMİ ADALETİ ÇERÇEVESİNDE KISA TAHLİLİ

Merve YÜCE USTA*

Makale Başvuru Tarihi: 07/06/2024

Makale Kabul Tarihi: 17/12/2024

Özet

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Geçiş Dönemi Adaleti kavramı, başlangıçta demokrasiye geçmekte olan toplumların geçmişteki insan hakları ihlalleri ile yüzleşmeleri ve adalet arayışları için kullanılmaktaysa da Soğuk Savaşın sona ermesinin ardından sayıları hızla artan silahlı çatışmalar bu kapsamın genişlemesini mecbur hale getirmiştir. Çatışmaların bitmesi için sadece silahların susması yeterli değildir ve kalıcı barış Geçiş Dönemi Adaleti mekanizmalarının (mağdurlar için adaletin temini, gruplar arasında uzlaş, hakikat komisyonları gibi) etkin şekilde işletilmesiyle doğrudan bağlantılı gözükmektedir. Çalışmada bu bağlantıyı anlamlandırabilmek için öncelikle Geçiş Dönemi Adaletinin çatışma sonrası ortamlarda işleyişi ve mekanizmaları inceleyecektir. Ardından bu unsurların devlet-dışı bir grubun dahil olduğu çatışmalardaki etkinliğini tahlil etmek için seçilen Devlet-Dışı Silahlı Aktör olan İŞİD terör örgütünün eylemleri Geçiş Dönemi Adaletinin onarıcıdan ziyade cezalandırıcı unsurları ön planda tutularak değerlendirilecektir. Çalışmanın bulguları, genelleyici olmasa da Geçiş Dönemi Adaletinin devlet-dışı bir örgütün ihlal ve suistimallerini cezalandırmak hususunda halihazırda etkin ve evrensel bir mekanizmadan yoksun olduğunu düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İŞİD, DDSA, *jus post bellum*, geçiş dönemi adaleti, soykırım suçu, insanlığa karşı suçlar

* Dr. Bağımsız Araştırmacı. 1634030024@ismu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4035-9945

Research Article

A SHORT ANALYSIS OF ISIS WITHIN THE TRANSITIONAL JUSTICE FRAMEWORK

Date Submitted: 07/06/2024

Date Accepted: 17/12/2024

Abstract

The concept of Transitional Justice, which emerged in the last quarter of the 20th century, was initially used for the search for accountability and justice for past human right violations in societies transitioning to democracy but rapidly increasing number of armed conflicts after the end of the Cold War made it necessary to expand its scope. It is not enough for the guns to fall silent for the conflicts to end, and lasting peace seems to be directly linked to the effective operation of Transitional Justice mechanisms (such as providing justice for victims, reconciliation between groups, truth commissions). In order to make sense of this correlation, the study will first examine the institutions and mechanisms of Transitional Justice in post-conflict environments. Then, in order to analyze the effectiveness of these elements in conflicts involving a non-state group, a selected non-state armed actor's actions, in this case ISIS, will be evaluated by prioritizing the retributive rather than restorative elements of Transitional Justice. The findings of the study, although not general, suggest that Transitional Justice still lacks an effective and universal mechanism to punish violations and abuses by a non-state organization.

Keywords: *ISIS, NSAA, jus post bellum, transitional justice, crime of genocide, crimes against humanity*

Giriş

21. yüzyılın ilk çeyreği uluslararası sistemin hızla dönüşümüne sahne olurken, iki kutupluğun kısmen stabil tuttuğu kırılma noktaları da pek çok coğrafyada çatışmaların baş göstermesiyle açığa çıkmıştır. Bu silahlı çatışmalar, düzenli orduların uyuşu oldukları devletler için savaş meydanlarında karşı karşıya geldiği klasik savaş sahnelerinden çok farklı bir doğrultuda gelişmekte; şiddet çoğu zaman devlet-dışı aktörler eliyle masum halka uygulanmaktadır. Dolayısıyla devletleri muhatap alan ve düzenli ordulara dair kurallara dayalı bir jus post bellum'un bu örneklerdeki 'savaş sonrası' açmazlara çare olması mümkün değildir. Jus post bellum'daki devlet-merkezli sınırlayıcı kavramsallaştırmanın nedeni, uluslararası silahlı çatışma kurallarının oluşturulduğu dönemlerde savaşın şimdikinden daha kısıtlı algılanması olabileceği gibi, modern uluslararası hukukun ilk adımı olarak görülebilecek Vestfalya barışından bu yana sistemin başat aktörünün, hukukun hem belirleyici hem de uygulayıcısı olan 'devlet' olarak kabul edilmesi de olabilir (Turns, 2018, s. 842-843).

Gereçesi ne olursa olsun, uluslararası silahlı çatışma hukukunun muhatap olarak sadece devletleri kabul etmesi paradoksal biçimde bu hukuk dalının manevra sahasını sınırlamaktadır. Özellikle uzatmalı iç çatışmalar sonrası tarafların yeniden bir arada yaşamalarını mümkün kılacak hukuki yapıların eksikliği/yoksunluğu, bir bakıma yeni iç savaşlara davetiye çıkarmaktadır. Son yıllarda sıklıkla telaffuz edilen 'geçiş dönemi adaleti' bu kapsamda değerlendirilmesi gereken önemli bir kavramdır. Zira silahlı çatışmalar esnasında devlet-dışı silahlı aktörler (buradan itibaren DDSA olarak kısaltılacaktır) eliyle gerçekleştirilen kıyımların çoğu zaman cezasız kalması kalıcı barışın önündeki engellerden belki de en büyüğüdür. Bu nedenle çalışmada, öncelikle geçiş dönemi adaletinin genel unsurları kısaca tahlil edilecek sonra da bu unsurları bir vaka incelemesi üzerinden değerlendirmeye çalışacaktır.

1. Geçiş Dönemi Adaletine Genel Bakış

Geçiş dönemi adaletinin uygulamada ilk örneklerini 1980'lerde Latin Amerika'da ve 1990'larda Doğu Avrupa'da yaşanan siyasal dönüşümlerde ve bu dönüşümler sonrasında ilgili toplumların adalet arayışlarında gözlemlemek mümkündür. Devrilen otoriter yönetimlerin sistemli insan hakları ihlallerinin cezasız kalmamasını isteyen gruplar 'demokrasiye geçiş yapan' bu ülkeler için çok yönlü çözümler önermişlerdir. Cezai süreçlerin ötesinde toplumsal uzlaşma ve rehabilitasyonu içeren bu öneriler bütünü 'geçiş dönemi adaleti' (transitional justice) olarak adlandırılmaya başlanmıştır (*What is Transitional Justice? A Background*, 2008). Ancak Soğuk Savaş sonrası dünyanın ortaya çıkardığı yeni sorunlar, bu alanın eski kavramsal çerçevesine bağlı kalmasını imkânsız hale getirmiştir. Artık geçiş dönemi adaleti, otoriter rejimlerin insan hakları ihlallerini değerlendirmekten öte, çatışma sonrası toplumların karşılaştığı soykırım, cinsel şiddet gibi suçların cezasız kalmaması, eski savaşçıların topluma entegrasyonu, mağdurların haklarının korunması, etnik gruplar arasında uzlaşma gibi çatışma sonrası barışın daimî olmasını temin edecek çözümler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kısaca modern manada geçiş dönemi adaletini "bir toplumun geçmişteki büyük çaplı suistimallerin mirasıyla yüzleşme, hesap verebilirliği sağlama, adaleti yerine getirme ve uzlaşmayı temin etme girişimleriyle ilişkili süreçlerin ve mekanizmaların tamamı" olarak tanımlamak mümkündür (Secretary-General, 2004).

1.1. Geçiş Dönemi Adaletinin Hukuki Çerçevesi ve Mekanizmaları

Geçiş Dönemi Adaleti (buradan itibaren GDA olarak kısaltılacaktır) mekanizmaları çok yönlü olup, uluslararası hukukun insan hakları hukuku, insanî hukuk, ceza hukuku gibi pek çok yapı ve kaynağından faydalanmaktadır. Bu çerçeve, GDA mekanizmalarının amaç ve uygulamalarını düzenlemekte, bu mekanizmaların yerleşik hukuki kurallara uygun işlemini temin etmektedir. Çatışma sonrası toplumlarda hesap verme, gerçeğe ulaşma, verilen zararların onarılması, mağdurların haklarının iadesi gibi süreçleri düzenleyen bu unsurlar, GDA'nin etkin ve meşru şekilde işletilmesi için hayati önem taşımaktadır.

1.1.1 İnsan hakları hukuku

İnsan hakları hukuku bireylerin haklarını tesis ederek ve devletlerin bu hakları korumadaki sorumluluğunu belirleyerek GDA için asli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu alandaki temel belgeler:

-1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi: Bu belge tüm bireylerin sahip olduğu temel hak ve hürriyetleri düzenleyerek, muhtemel ihlal ve suistimallerden hesap sorulabilmesine kaynak oluşturmuştur ("Universal Declaration of Human Rights," 1948).

-1966 tarihli Medeni ve Siyasi Haklar İlişkin Uluslararası Sözleşme: Bu sözleşme insan hakları ihlal edilen mağdurların adil yargılanma hakkı, hakikat hakkı ve tazminat hakkı gibi haklarını vurgulamaktadır ("International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights," 1966).

-1984 tarihli İşkence ve diğer Zalimane ve Gayriinsanî veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Birleşmiş Milletler Sözleşmesi: Bu sözleşme devletleri işkenceyi önlemeye mecbur tutmakta ve işkenceyle alakalı suçlardan hesap sorulabilmesi için hukuki temeli sağlamaktadır ("Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions," 1989).

1.1.2. Uluslararası insani hukuk

Silahlı Çatışma Hukuk olarak da bilinen Uluslararası İnsancıl Hukuk, silahlı çatışmaların nasıl sürdürüleceğini düzenlemekte ve şiddete dahil olmayan bireylerin korunmasını temin etmektedir. Söz konusu düzenlemelerin belli başlıları:

- 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri: Bu sözleşmeler sivillerin ve muharebe dışı kalmış kişilerin korunmasını temin etmekte ve devletlere savaş suçu işleyen bireyleri kovuşturmaları sorumluluğu getirmektedir ("Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War," 1949).

- 1977 tarihli Ek Protokoller: 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerin ek olarak bu protokoller silahlı çatışmaların mağdurları için tanına korumaları genişletmekte ve ihlallerin cezalandırılması gerekliliğini yinelemektedir ("Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts ", 1977).

1.1.3. Uluslararası Ceza Hukuku

Uluslararası Ceza Hukuku ağır suçların cezalandırılması için gerekli mekanizmaları sağlayarak GDA açısından hayati bir rol oynamaktadır. Bazı asli kurum ve çerçeveler:

- 1998 tarihli Roma Statüsü: Aynı zamanda Uluslararası Ceza Mahkemesinin (UCM) kuruluş tüzüğünü de oluşturan bu sözleşme, soykırım, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar gibi suçların tanımını yapmakta; ulusal mahkemelerin yetersiz ve yetkisiz olduğu durumlarda bu suçları işleyen bireylerin kovuşturulması için gerekli hukuki çerçeveyi sağlamaktadır ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998).

- Ad Hoc Mahkemeler: Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi veya Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi gibi belirli bir çatışma yahut bölge için kurulan geçici mahkemeler uluslararası suçların kovuşturulmasına önyak olmanın yanında GDA açısından hukuki ölçütlerin gelişimine de katkıda bulunmaktadır.¹

1.1.4. Hakikat Araştırma Süreçleri

Uluslararası hukuk geçmiş ihlallerin ortaya çıkarılması için hakikat komisyonları gibi yargı dışında yapıların da oluşturulmasına destek olmaktadır. Hukuken bağlayıcılığı olmasa da bu yapılar çoğu zaman insan hakları prensiplerinden beslenerek şekillenmektedir. Bu bağlamda kaynak belgeler:

-Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Ağır İhlallerinin ve Uluslararası İnsani Hukukun Ciddi İhlallerinin Mağdurları için Çözüm ve Tazminat Hakkı hakkında Temel İlkeler ve Yönergeler: Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 2008 tarihli kararıyla kabul edilen bu belgeyle mağdurların adalet arama, gerçeği öğrenme ve tazminat hakları düzenlenerek devletlerin bu hakları temin için uygulamakla yükümlü oldukları önlemler vurgulanmıştır ("Basic Principles And Guidelines on The Right To A Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law," 2008).

-Hukuk-dışı, Keyfi ve Yargısız İnfazların Etkili Biçimde Önlenmesi ve Soruşturulmasına dair Prensipler: Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyinin 1989 tarihli ve 1989/65 sayılı kararıyla kabul edilen bu prensipler, gözetiminde kaybolmalar ve toplu infazlar gibi geçiş dönemi adaleti açısından aydınlatılması ve soruşturulması mücbir konuların önemine dikkat çekerek bu alanda gerekli adımları atmaları için devletlere ve uluslararası kurumlara çağrıda bulunmaktadır ("Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions," 1989).

1.1.5. Bölgesel İnsan Hakları Belgeleri

Geçiş Dönemi Adaleti açısından kaynak teşkil edebilecek bir başka unsur da bölgesel sözleşmelerdir. Örneğin:

¹ Örneğin Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi sistemli cinsel şiddetin soykırım suçu olarak tanıdığı ilk mahkemedir.

-1969 tarihli Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi: San José Sözleşmesi olarak da bilinen bu sözleşme imzacı devletlerin bireylerin haklarını koruma yükümlülüğünü tekrarlayarak geçmiş insan hakları ihlallerinin cezalandırılması gereğine işaret etmiştir ("American Convention on Human Rights," 1969).

-1950 tarihli İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi): Bu sözleşme bireylerin haklarını koruyarak, mağdurların ihlaller nedeniyle adalet aramalarına olanak sağlayan mekanizmalar sağlar; bu da GDA için ulusal düzeyde destek sağlayabilir ("Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms," 1950).

1.1.6. Uluslararası Teamül Hukuku

Geçiş adaletinin belirli ilkeleri, devletleri resmi antlaşma yükümlülüklerinden bağımsız olarak bu normlara uymaya mecbur eden uluslararası teamül hukukunun parçası olarak kabul edilmiştir:

- Ciddi suçlar için hesap verebilirlik ilkesi: Bu ilke, devletlerin soykırım, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar gibi suçlardan bireyleri sorumlu tutmasını zorunlu kılar (Varney & Zdunczyk, 2020, s. 11)
- Gerçeğe ulaşma hakkı: Teamül hukuku, mağdurların geçmiş suistimaller hakkında gerçeği bilme haklarını destekler (Naqvi, 2006).

1.2. Geçiş Dönemi Adaletine dair Teorik Tartışmalar

GDA'ne dair ilk tartışma alanı, adaletin cezalandırıcı mı yoksa onarıcı mı olması gerektiği üzerinedir. Cezalandırıcı (retributive) ve onarıcı (restorative) yaklaşımlar arasındaki bu ikilem, bir bakıma geçiş dönemindeki toplumların istikrara mı adalete mi daha çok ihtiyaç duyduklarına dair tartışmaların bir tezahürüdür. Zira bu toplumlar -yetkililer ve vatandaşlar- birbiriyle çatışan iki itkinin etkisini hissetmektedirler. Geçmişteki suçların gün yüzüne çıkarılması ve cezalandırılması için özeldir mağdurlara genelde toplumun tamamına karşı hissedilen ahlaki yükümlülük ile toplumun çatışma ortamından barış ve istikrar ortamına bir an evvel ulaştırılması için işleyen bir hükümete duyulan ihtiyaç (Rauschenbach & Scalia, 2008). Bu noktada GDA açısından da aşılması güç bir paradoks ortaya çıkmaktadır: yetkin bir mahkeme ve polis sisteminin hızla kurulması ihtiyacı, önceki rejim döneminde lekelenmiş hükümet elemanlarına yeniden görev verilmesini; sokaklarda barışı sağlama ihtiyacı, geçmişteki faillere karşı yürütülen cezai işlemlerin kapsamı ve uzunluğu konusunda bazı tavizler verilmesini gerektirebilir (Piffner, 2010) Kısaca, geçiş dönemlerinde, yönetişimin temel kurumlarını oluşturma ihtiyacı ve bu kurumların yerleşik olduğu düzenlerin sahip olduğu rehberlikten yoksun olunması, istikrar ve adalet arasındaki gerilimi tırmandırmaktadır. Eğer GDA istikrar ve adalet arasındaki bu gerilimi tatminkâr bir şekilde neticelendiremezse halen kırılgan haldeki barış ortamının yok olmasına neden olabilir (Lopes, 2022). Bu iki unsur arasında bir uzlaşının mümkün olduğunu savunan yazarlar da mevcuttur. Örneğin Drumb, Vahşet, Ceza ve Uluslararası Hukuk (2007) adlı eserinde hem hesap verebilirliğin hem de onarıcı uygulamaların gerekliliğini kabul eden bütünlük

bir yaklaşım savunur. Toplumun iyileşmesi ve mağdur katılımı pahasına cezalandırıcı önlemlere öncelik veren geleneksel yasal çerçeveleri eleştirir ve onarıcı adaletin, mağdurlar, suçlular ve toplumlar arasındaki ilişkileri onarmaya ve diyalogu teşvik etmeye odaklanarak uzlaşmaya giden bir yol sunduğunu vurgular (Drumbl, 2007, s. 125-128).

GDA açısından bir başka teorik tartışma da evrensel ve tikelci yaklaşımlar bağlamında tezahür etmektedir. Evrenselci yazarlar, farklı bağlamlarda dahi geçiş adaleti süreçlerine rehberlik edebilecek evrensel ilkelerin varlığını savunur. Bu konuda uluslararası bir standardizasyonun da geliştiğini savunan yazarlar 'teknokratik bir dönüşüme' işaret ederek güncel haliyle GDA'ni bir 'şablon' (Subotić, 2012, s. 108), 'araç kutusu' (Sharp, 2018, s. 19) veya 'araç takımı' (Turner, 2016, s. 167) olarak tanımlamaktadır (Macdonald, 2019) (Macdonald, 2019). Eğer standardizasyonu bir olguyu kültürler, zamanlar ve coğrafyalar arasında eşdeğer kıılma girişimi olarak tanımlarsak, GDA için ortak bir tanım, kavramsal bir kelime dağarcığı, zorunlu ve ihtiyari ölçütlerden oluşan bir model ve bir izleme ve değerlendirme rejiminin varlığının bu standardizasyona delalet ettiğini iddia etmek makuldür. Bu unsurlar, GDA'nın tasarımı, prosedürleri ve performansına ilişkin insanların, politikaların ve eylemlerin evrensel bir bakışla yönlendirilmesini, değerlendirilmesini ve karşılaştırılmasını sağlamaktadır (Gissel, 2022).

Buna karşılık, uluslararası hukukta evrenselci yaklaşımları topyekün eleştiren görüşler de mevcuttur. Bogdandy ve Dellavalle, uluslararası hukuka kozmopolitan yaklaşımların Batı hegemonyasının bir tezahürü olduğunu iddia etmekte, bir uluslararası düzen inşasının imkansızlığının uluslararası hukukun küresel düzeni tahsis etme çabasını akim hale getirdiğini belirtmektedirler (Von Bogdandy & Dellavalle, 2010). Tartışmaya GDA açısından yaklaşan Rubio-Marín ise evrensel ilkelerin yerel kültürel, sosyal ve politik gerçekliklere uyarlanmasının gerekliliğinin altını çizirken, tek tip bir yaklaşımın adalet ve uzlaşmanın kritik yönlerini göz ardı edebileceğini vurgular. Bu nüans, çeşitli toplumlarda anlamlı sonuçlar elde etme olasılığı daha yüksek olan, özel olarak tasarlanmış onarıcı önlemlerin geliştirilmesine olanak tanır. Dahası yerel toplumları adalet sürecine dahil eden mekanizmaların yalnızca yargılamanın meşruiyetini artırmakla kalmayıp, etkilenen nüfusta daha derin bir adalet hissi uyandıracak da öne sürülmektedir (Rubio-Marín, 2009, s. 382-395)

Bir toplumun siyasi gerçekliklerinin GDA'ni şekillendirmedeki önemini vurgulayan Vinjamuri, çeşitli paydaşların -siyasi elitler, sivil toplum ve devlet dışı aktörler vb- etkisi dahil yerel güç dinamiklerini anlamının, geçiş adaleti girişimlerinin başarılı bir şekilde tasarlanması ve yürütülmesi için çok önemli olduğunu savunmaktadır. Vinjamuri'ye göre siyasi irade genellikle hesap verebilirliğin ve onarıcı önlemlerin ne ölçüde takip edilebileceğini belirlemektedir (Vinjamuri & Snyder, 2015). Benzer şekilde, Naomi Roht-Arriaza, hükümetlerin geçiş adaleti çerçevelerini benimsemeye istekli olmasının, bunların etkinliğini önemli ölçüde nasıl etkilediğini vurgulamaktadır. Ulusötesi adalet hareketlerinin analizinde siyasi bağlamın etkilerini tartışmakta ve başarılı uygulamanın genellikle yerel, ulusal ve uluslararası çıkarların aynı doğrultuda hizalanmasına bağlı olduğunu belirtmektedir. Her iki görüşün birleştiği nokta, geçiş adaletinin anlamlı bir değişim elde etmek için siyasi manzarayı göz ardı etmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Roht-Arriaza & Mariezcurrena, 2006).

2. GDA Çerçevesinden Bir Vaka İncelemesi: İŞİD Mezalimi

İŞİD'in Irak ve Suriye'de uç bir militan gruptan korkutucu bir güce yükselişi, devlet dışı silahlı aktörler tarafından işlenen vahşetleri ele almanın güçlüklerini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Terörist grubun toplu katliamlar, cinsel şiddet, köleleştirme ve kültürel yıkım gibi eylemleri, geçiş adaleti mekanizmaları için önemli zorluklar oluşturursa da İŞİD-sonrası toplumun yaralarını onarmada ve toplumsal huzuru sağlamada bu eylemlerin sorumlularının yargılanmasının gerekliliği reddedilemez. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle İŞİD'in yapısı ve suçları tahlil edilecektir.

2.1. İŞİD'in kuruluşu ve gelişmesi

2011 yılında ABD kuvvetlerinin Irak'tan tamamen çekilmesi bölgeyi Sünni-Şii çatışmasına daha açık bir hale getirirken, Irak'ın komşusu Suriye'de Arap Baharı iç savaşa dönüşmek üzereydi. Zaten radikal grupların en önemli stratejisi önce kendilerine çökmüş/çökmekte olan bir devlet bulmak ve ardından kaos ve anarşiden yararlanıp militan toplamaya başlamaktır. Bu bakımdan İŞİD benzeri gruplar için en uygun ortamların kaos ve anarşinin ve devlet düzeninin zayıf olduğu veya hiçbir otoritenin olmadığı ülkeler içinde olduğu açıktır. Hem işgal sonrası Irak'ta yaşanan otorite boşluğu hem de Suriye'de iç savaşın ilk işaretlerinin hissedilmesiyle oluşan kaos ortamı, İİD açısından da yeni bir dönemin başlangıcını tetiklemiştir. Ebu Bekir el Bağdadi dönemi, Irak İslam Devletinin Suriye'ye de yayıldığı dönem olacak ve örgütün ismi al-Dawlah al-Islamiyah fi al-'Iraq wa al-Sham (Irak ve Şam İslam Devleti-İŞİD) olarak değişecektir (Gürler & Özdemir, 2014, s. 131-134).

2011 yılında neredeyse tükenme noktasına gelmiş bir yapının yeniden yükselişe geçmesinde 2012 ve 2013 yılları arasında benimsediği iki terör stratejisinin rolü büyüktür. Bunlardan ilki Temmuz 2012'de başlattığı ve "Duvarları Yıkma" olarak adlandırdığı hapisane saldırıdır. Bu saldırılarla Irak ve Suriye hapisanelerine bombalı intihar saldırıları gerçekleştirilmiş; hapisanedeki tutuklu unsurların da desteğiyle güvenlik bertaraf edilerek içerideki tutuklu militanlar (ve Saddam Hüseyin'in eski Baas Partisi subayları) kurtarılmıştır. Özellikle 2013'te Ebu Garip ve Taci hapisanelerine düzenlenen baskınlarla 4'ü üst düzey terör suçlusu 500'den fazla mahkûm kaçırılmıştır (Lewis, 2013). Benzer şekilde, Suriye'deki El-Sina hapisanesine yapılan saldırıda da yerel güvenlik kuvvetleriyle günler süren çatışmaların ardından, aralarında üst düzey İİD yöneticilerinin bulunduğu yüzlerce mahkûm İİD tarafından kaçırılarak güvenli bölgelere götürülmüştür (Thakkar & Speckhard, 2022). Bu operasyonlar neticesinde kurtarılan mahkûm durumdaki BAAS subaylarının ve yöneticilerinin örgüt bünyesine katılması da İİD'nin gücünü artırmıştır².

İİD'nin bu dönemde benimsediği bir diğer terör stratejisi de "Askerlerin Hasadı" saldırılarıdır. Bu strateji kapsamında, yönetimin Şii unsurları; özellikle güvenlik güçleri mensupları, polisler ve askerler, suikast ve bombalı intihar saldırılarına kurban gitmiştir. Burada amaç-

² Bu eylemlerde kurtarılan Ebu Müslim Türkmani, Ebu Ali el-Anbari gibi eski Baas generalleri kısa sürede örgütün üst düzey yönetici kademelerinde kendilerine yer bulmuştur Lister, C. (2014). *Islamic State Senior Leadership: Who's Who*. Brookings Institute. Retrieved 24.09.2021 from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2014/12/en_whos_who.pdf.

lananın, ‘işbirlikçi’ olarak görülen kolluk kuvvetlerine gözdağı verilmesi ve bu kadroların boşaltılması olduğu düşünülebilir (Lewis, 2013b). Bu dönemde örgüt, ismini, daha sonra yaygın biçimde kullanıma giren IŞİD olarak değiştirmiştir. Bu isim değişikliğinin ardından, El-Kaide, IŞİD ile bağlantısı olmadığını resmen ilan etmiştir (Sly, 2014).

Örgütün terör taktikleriyle körüklediği kaos ortamı, merkezi yönetimin bölgedeki etkinliğini zayıflatmış; Sünni bölgelerde ise halkın desteği İİD kontrolünü güçlendirmiştir. Bunda yönetimin mezhep merkezli politikalarının da etkisi olduğu açıktır. Örgüt militanları, 29 Haziran 2014’te Irak’ın ikinci büyük şehri olan Musul kenti, herhangi bir direnişe karşılaşmaksızın ele geçirmişlerdir. Musul’un işgalinin ardından, IŞİD, ismini İslam Devleti olarak değiştirmiş; örgüt lideri Ebu Bekir el Bağdadi Cuma hutbesinde halifelliğini ilan ederek, Halife I. İbrahim ismini aldığı duyurmuştur (Glenn et al., 2016).

2014 ve 2015 yılının IŞİD’in, ekonomik ve politik manada zirveyi gördüğü yıllar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu dönemde örgüt, Suriye’nin yaklaşık üçte birini, Irak’ın ise yüzde kırkını ele geçirmiştir. IŞİD, kontrolü altındaki bölgelerdeki petrol yataklarını ve rafinerilerini de işleterek büyük gelir elde etmiştir. Çeşitli kaynakların verilerine göre, örgütün sadece petrol gelirleri 2014 yılında günlük 3 milyon doları bulmuştur (Do et al., 2017; Mills & Karasik, 2014). IŞİD, petrol geliri yanında halktan aldığı vergiler, işgal ettiği bölgelerdeki arkeolojik sitelerden parçalayıp sattığı eserler, kaçırdığı rehinelere karşılık aldığı paralar ve bağışlarla büyük bir ekonomik güç kazanmayı başarmıştır (Azhar, 2015). Örgüte çok yoğun bir şekilde yabancı ve yerel savaşı katılımlı olmasında bu ekonomik gücün ve örgütün üyelerine ödediği ücretlerin Irak ve Suriye merkezi yönetimlerinin askerlerine ödediği maaşlardan daha fazla olmasının etkili olması muhtemeldir.

2014’ten 2016’ya kadar geçen dönemde, bir yandan ABD’nin başını çektiği uluslararası koalisyon güçlerinin havadan ve karadan mücadelesi, diğer yandan da Esad’ın müttefiki Rusya’nın müdahaleleri sonucunda, IŞİD toprak kaybetmeye başlamıştır. 2019 yılında, elindeki egemenlik iddia edebileceği son toprak parçasını da kaybetmesiyle birlikte, örgüt gerilla taktiklerine geri dönmüştür (Al-Hajj, 2022).

Daha evvel de izah edildiği üzere, uluslararası hukuk çerçevesinde üzerinde uzlaşmış bir terör tanımı mevcut değildir. Benzer şekilde bir DDSA’yı terör örgütü ilan etme yahut terör örgütü listesine ekleme hususunda da uluslararası kuruluşların ve ülkelerin uygulamaları birbirinden farklıdır. Bazı ülkeler ulusal mevzuatlarında terör örgütü tanımını açıkça yaparken, bazı ülkeler sadece terör suçu teşkil eden fiilleri saymakla yetinmişlerdir. Nitekim devletlerin IŞİD terör örgütüne yönelik olarak, “bu grubu yıllık terör örgütü listesine ekleme, tek başına terör örgütü olarak kabul etme, ceza yaptırım uygulama veya somut tehdit oluşturmasını beklemeye” gibi farklı uygulamaları gözlenmiştir (*Türkiye’nin DEAŞ ile Mücadelesi*, 2017, s. 16). Örneğin ABD, örgütü ilk olarak 2004 yılında “yabancı terörist örgütler” listesine Irak El-Kaidesi adıyla dahil ederken, 2014 yılında örgütün listedeki adını Irak ve Levant İslam Devleti olarak değiştirmiştir. Birleşik Krallık 2014 yılında IŞİD’i müstakil bir terör örgütü olarak listelemiştir. Pek çok AB ülkesi ise ayrıca bir liste yayınlamak yerine BM Güvenlik Konseyi kararlarına atıfta bulunmuştur. Rusya da 2014 yılında Yüksek Mahkeme kararıyla IŞİD’i yasaklı organizasyon ve terör örgütü olarak kabul etmiştir. Türkiye 30/09/2013 tarih ve 5428 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile IŞİD’i bir terör örgütü kabul etmiş ve 21/05/2014 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla bu karar yinelenmiştir. 2014 yılında iki ayrı Ağır Ceza Mahkemesinin (Niğde ve Bayburt) aldığı kararlarla IŞİD’in terör

örgütü olarak kabul edildiği yargı kararlarına girmiş; 2015 yılında Yargıtay 16. Ceza Dairesinin 15.07.2015 tarih, 2015/3515 esas, 2015/2323 karar sayılı kararıyla bu yönde içtihat oluşmuştur (*Türkiye'nin DEAŞ ile Mücadelesi*, 2017). Elbette devletler bu düzenlemeleri iç hukukları bağlamında gerçekleştirmektedir. Uluslararası hukuk açısından asıl bağlayıcılığı olan kaynak BM Güvenlik Konseyi kararlarıdır ki Irak El-Kaidesi 2013 yılında yaptırım uygulanacak terör örgütleri listesine dahil edilmiştir. Aynı grup 2249 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararında, IŞİD olarak tanımlanarak;

Şiddet yanlısı aşırılıkçı ideolojisi, terörist eylemleri, sivillere karşı devam ettirdiği sistematik ve geniş çaplı saldırıları, dini ve etnik temelli de dahil insan hakları ihlalleri ve uluslararası insanî hukuk ihlalleri, kültürel mirası yok etmesi ve kültürel varlıkların kaçakçılığını yapması, fakat aynı zamanda Irak ve Suriye'nin önemli kısımlarındaki ve doğal kaynakları üzerindeki kontrolü ve çatışma bölgelerinden uzakta kalanlar dahil tüm bölgeler ve Üye Devletler için tehdit oluşturan yabancı terörist savaşçıları toplaması ve eğitmesi ile, Irak ve Şam İslam Devleti (aynı zamanda DAEŞ olarak bilinen IŞİD) uluslararası barış ve güvenliğe karşı küresel ve emsalsiz bir tehdit oluşturmaktadır denilmiştir ("Resolution 2249," 2015).

2.2. IŞİD'in İşlediği Suçlar

Normatif gerekçesi yazardan yazara farklılık gösterse de DDSA'ların uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışma kurallarıyla bağlı olabilecekleri uluslararası hukuk yazınında genel olarak kabul görmektedir (Özay, 2019, s. 31-45). Örneğin Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarihli "Uluslararası İnsanî Teamül Hukuku" isimli çalışmasında, çatışmanın her bir tarafının uluslararası insanî hukuka saygı göstermesi gerektiğini ve silahlı kuvvetlerinin talimatı ile veya yönetimi ya da kontrolü altında hareket eden diğer kişi ve grupların da saygı göstermesini sağlaması gerektiğini belirtmiştir (Henckaerts & Doswald-Beck, 2005, s. 553-555). Darfur Konusunda Uluslararası Soruşturma Komisyonu da raporunda, DDSA'ları bağlayan teamül hukuku kurallarının bir listesini düzenlemiştir. Söz konusu raporda uygulanması gereken başlıca hukuk normları arasında şunlar sayılmıştır: Sivillerle muharipler arasında ayırım ilkesi; sivillere kasıtlı saldırı yasağı; sivilleri dehşete düşürmeyi amaçlayan saldırı yasağı; işkence, gayriinsanî ya da kötü muamele yasağı; sivillerin zorla göç ettirilmesi yasağı; rehin alma yasağı; yağma yasağı; sivillere ayırım gözetmeyen saldırı yasağı; düşman muhariplere kötü muamele yasağı; çatışma dışı kalmış kişilere insanî muamele yükümlülüğü; kültürel varlıklara ve nesnelere saldırı yasağı (Cassese et al., 2005). BM tarafından yetkilendirilmiş bir Soruşturma Komisyonunun böyle bir liste oluşturması, bağlayıcılığı olmasa dahi, DDSA'ların silahlı çatışma hukuku ihlallerinden sorumlu tutulması gerektiğine dair kuvvetlenen bir kanaati yansıtmaktadır.

Her ne kadar insanî hukukun, yükümlülük olarak DDSA'lar üzerinde bağlayıcı olduğuna dair genel bir kanaatten bahsedilebilse de insan haklarının DDSA'lar üzerindeki bağlayıcılığı hususu daha tartışmalıdır. Zira insan hakları sözleşmeleri, genellikle devlet ile uyrukları arasında tek yönlü (yukarıdan aşağıya) bir ilişkiyi düzenlemektedir. DDSA'lar bu sözleşmelerin muhatabı olamaz. Ne var ki, BM uygulamalarına bakıldığında, DDSA'ların insan hakları yükümlülüklerinin, sahip oldukları kontrolün derecesine göre değerlendirildiği görülmüştür. Örneğin 27 Aralık 2008-18 Ocak 2009 tarihleri arasında İsrail'in Gazze Saldırısında gerçekleştirdiği uluslararası hukuk ihlallerini araştırmak üzere BM

İnsan Hakları Konseyi tarafından Goldstone başkanlığında kurulan bağımsız bir soruşturma komisyonu, hazırladığı bir raporda “bir toprak üzerinde hükümet benzeri işlevler yükümlenen devlet dışı aktörlerin insan haklarına saygı gösterme görevi bulunduğu açıktır” denilerek; devletlere uygulanan ‘gerekli özeni gösterme’ (due diligence) kuralının *de facto* otorite sağlamış bir devlet dışı silahlı aktör için de geçerli olabileceğini ileri sürülmüştür (Goldstone et al., 2009).

Yine, Sudan’daki insan haklarının durumuna ilişkin bir raporda, BM İnsan Hakları Komisyonu’nun Özel Raportörü, Sudan Halk Kurtuluş Ordusu’nun, “kendi saflarındaki yerel komutanlar” tarafından işlenen sivilleri öldürme ve kaçırma, yağmalama ve yardım görevlerini rehlin alma fiillerinden dolayı sorumlu olduğunu ifade etmiştir (Sooka et al., 2017).

2011’de Libya yönetimi ve Ulusal Geçiş Konseyine bağlı güçler arasında çatışmaların devam etmesi üzerine, uluslararası insan hakları ihlallerini araştırmak üzere BM İnsan Hakları Konseyi tarafından Libya konusunda Uluslararası Soruşturma Komisyonu kurulmuştur. Komisyon raporunda Ulusal Geçiş Konseyi tarafından kontrol edilen bölgelerde işlenen insan hakları hukuku ve insani hukuk ihlalleri nedeniyle Ulusal Geçiş Konseyinin sorumlu tutulacağı sonucuna varılmıştır. Ayrıca, raporda, Ulusal Geçiş Konseyine uluslararası insani hukuk ve uluslararası insan hakları hukukunun derhal uygulanmasını sağlama çağrısında bulunulmuştur (Bassiouni et al., 2011).

BM tarafından yetkilendirilmiş bir komisyonun, devlet dışı silahlı aktörlere sorumluluk yüklediği bir başka örnek, Suriye’de Mart 2011’den itibaren gerçekleştiği iddia edilen uluslararası insan hakları ihlallerini araştırmak üzere, BM İnsan Hakları Konseyi tarafından kurulan Suriye konusundaki Bağımsız Uluslararası Soruşturma Komisyonu’nun hazırladığı raporlardır. Komisyon Şubat 2012 raporunda uluslararası hukukun emredici kurallarını (*jus cogens*) oluşturan insan hakları yükümlülüklerinin devletleri, bireyleri ve silahlı gruplar dahil devlet-dışı kolektif varlıkları bağladığını; *jus cogensi* ihlal eden eylemlerin -örneğin işkence ve zorla alıkoyma- asla meşrulaştırılamayacağını ifade etmiştir. 15 Ağustos 2012 tarihli raporunda ise, söz konusu Komisyon, devlet dışı silahlı aktörlerin uluslararası insan hakları anlaşmalarına taraf olamayacağını, bununla birlikte bu aktörlerin de facto kontrol sağladıkları bölgelerde uluslararası teamül hukukunu oluşturan temel insan hakları normlarına saygı göstermeleri gerektiğini belirtmiştir. Komisyon, sonraki raporlarında, devlet dışı silahlı aktörlerin grup olarak sorumluluğu üzerinde durmamış ve daha gevşek yapıda olan devlet dışı silahlı aktörlerin bireysel cezai sorumluluğu üzerine odaklanmıştır. Bu örneklerle uyumlu şekilde, bir süredir, BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurulu da DDSA’ları silahlı çatışmalar esnasında gerçekleşen insan hakları ihlallerinden sorumlu tutan bir dil kullanma eğilimindedir. Özellikle, BM Güvenlik Konseyi sıklıkla DDSA’lar tarafından gerçekleştirilen ciddi ve sistematik ihlalleri ve insan hakları suistimallerini kınamakta ve silahlı grupların insan hakları suistimallerine son vermesini talep etmektedir. Bu metinlerde son yıllarda dikkat çeken bir değişim, ‘suistimal’ (abuse) yerine, artan sıklıkla ‘ihlal’ (violation) teriminin kullanılmaya başlanmasıdır (Constantinides, 2010).

Yukarıdaki tablo incelendiğinde DDSA’ların insan hakları yükümlülüklerinin niteliksel olarak değerlendirilmesi gerektiğine dair bir anlayıştan söz edilebilir. Bir DDSA belirli bir toprak üzerinde kontrol ve *de facto* yönetim sahibiyse, bu grubun devletinkine yakın yükümlülükleri olabileceksen, gevşek yapıli bir grubun, etkin kontrolü altında herhangi bir toprak parçası da yoksa *jus cogens* özelliği olan temel insan haklarına uymaktan öte bir yükümlülüğü olmayabilir.

IŞİD özelinde devam etmek gerekirse, hakimiyet kurduğu alanlarda yaşayan nüfusu temel hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakan IŞİD'in, kendi koyduğu kuralların ihlal edilmesini önlemek ve halka boyun eğdirip korku yaymak şiddetli insan hakları ihlalleri gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, IŞİD, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışma kuralları bağlamında da pek çok hukuk ihlali gerçekleştirmiştir.

Suriye Arap Cumhuriyeti Bağımsız Uluslararası Soruşturma Komisyonu, 8 Mart 2018 tarihinde yayınladığı raporunda, IŞİD'in Suriye'de faaliyet gösterdiği süre boyunca çoğu kez insanlığa karşı suç ve savaş suçu işlemiş olduğunu belgelemiştir. Rapora göre, IŞİD, kontrolü altında yaşayan bazı kadın ve erkekleri zina suçu işledikleri gerekçesiyle idam etmiştir. Mesleki faaliyetini sürdürdüğü, kendisiyle akrabalık ilişkisi bulunmayan erkeklerle iletişim kurduğu için birçok kadın taşlanarak infaz edilmiştir. Bu infazlar Rakka ve Deyrizor'da 2013 yılında başlamış, Ağustos 2017'ye kadar devam etmiştir. Bu infazlar genellikle halka açık alanlarda gerçekleştirilerek infazı yapılan kadının akrabaları dahil tüm halka izletilmiştir. Burada amaç halkta kurallara itaatsizlik etme korkusu uyandırmak olmuştur.

Örgüt, kontrolü altında yaşayan kadın ve erkeklere katı kıyafet yönetmeliği uygulamış ve özellikle kadınlar bu kurallara uymadığında para cezasına ya da kırbaç cezasına çarptırılmıştır. Örneğin Rakkada bir öğretmen başörtüsü takmadığı gerekçesiyle öldürülmüştür. 2015 yılında 12 yaşındaki bir kız çocuğu o gün düğünü olan ablasına makyaj yaptığı için sokak ortasında dövülmüştür. Evlenmemiş kadın ve ergenlik çağındaki kızları ideolojisine ve sosyal düzenine bir tehdit olarak gören IŞİD mensupları Sünni kızlarla ve kadınlarla zorla evlenmiştir. IŞİD savaşçılarıyla zorla evlenmek zorunda kalanlar arasında dul ve yaşlı kadınlar da olmuş; ancak bunların çoğunluğu 12 ila 16 yaş arası kız çocukları olmuştur. Evliliğe rıza göstermeyen ailelerin kızları evlerinden zorla alınmış, rızası olmayan aile bireyleri dövülmüş ya da öldürülmüştür. Yoksul ailelerin kızları para karşılığında alınmıştır.

İnsanlığa karşı suçlar, belirli eylemlerin sivillere yönelik yaygın ya da sistematik bir saldırının parçası olarak gerçekleştirildiği ve failin saldırı hakkında bilgisi olduğu durumlarda meydana gelir. Cinayet, uluslararası hukukun temel kurallarına aykırı olarak hapsedme ya da fiziksel özgürlükten yoksun bırakma, işkence, tecavüz, cinsel kölelik veya herhangi bir cinsel şiddet türü, kasıtlı olarak büyük ıstıraba neden olan veya vücuda ya da zihinsel ya da fiziksel sağlığa ciddi şekilde zarar veren diğer insanlık dışı eylemler ve zorla evlendirme, insanlığa karşı suç teşkil etmektedir ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998). IŞİD, cinayet, işkence ve diğer kötü muamele biçimlerini ika ettiğinden, insanlığa karşı suç işlemiştir. 14 yaşın altındaki kız çocuklarının IŞİD savaşçılarıyla zorla evlendirilmesi cinsel şiddet ve tecavüz anlamına geldiğinden IŞİD'in bu uygulaması da savaş suçudur. Zorla evlendirme sivil nüfusa yönelik yaygın veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlendiğinde ise, insanlığa karşı suç teşkil eder.

2014 yılının ortalarında IŞİD, Rakkada 17. Ordu Üssünü ve Tabka Hava Üssünü kuşatmıştır. Askeri üslerin ele geçirilmesi sürecinde ve sonrasında, IŞİD uluslararası insanî hukuku ihlal ederek, rehin aldığı askerleri kafalarını keserek öldürmüştür. Bu cinayetler savaş suçu kapsamındadır. 23 Ağustos 2014'te Tabka Hava Üssüne gerçekleştirilen son saldırıda, üssün düşeceğini anlayarak kaçmaya çalışan askerler IŞİD tarafından şakalanarak öldürülmüştür. Yine 2014 yılının ortalarında Humus'un doğusunda bulunan Şaar gaz sahalılarını ele geçiren IŞİD, yakın çevrede ikamet eden aralarında gaz sahasında görev yapan teknisyen ve diğer personel ve aileleri de dahil olmak üzere, yaklaşık 350 kişiyi öldürmüştür. Deyrizor iline

bağlı Mohassan kenti yakınlarındaki petrol kaynaklarını kontrol etmek için verilen mücadele sırasında Şietat Aşireti mensuplarının çoğu kafaları kesilerek katledilmiş, çatışmalarda yaralanarak hastaneye kaldırılan Şietat aşiretine mensup yaralılar hastanelerden sürüklenerek çıkartılmış ve infaz edilmiştir. Askeri saldırıların ardından yakalanan askerleri ve sivilleri toplu bir şekilde infaz eden IŞİD, uluslararası insanî hukuku ciddi bir şekilde ihlal etmiş ve gerçekleştirdiği cinayetlerle savaş suçu işlemiştir (Pinheiro et al., 2014).

BM İnsan Hakları Konseyi tarafından 15 Haziran 2016 tarihinde yayınlanan “Yok etmeye geldiler: IŞİD’in Yezidilere Karşı Suçları” adlı rapor, hayatta kalan dini liderler, kaçakçılar, aktivistler, avukatlar, sağlık personeli ve gazetecilerle yapılan görüşmelere dayanarak IŞİD’in Yezidi nüfusa karşı işlediği ihlallere odaklanmıştır. Rapora göre, IŞİD Suriye’de esir olarak tuttuğu binlerce Yezidiye karşı IŞİD’in, Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme’nin 2. maddesi ve Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü’nün 6. maddesinde düzenlenen yasaklanmış eylemleri gerçekleştirerek, Yezidileri tamamen veya kısmen ortadan kaldırma niyetiyle hareket ettiği ve bu nedenle soykırım suçu işlediği sonucuna varmıştır (Pinheiro et al., 2016).

2.3. IŞİD Sonrası Geçiş Dönemi Adaletin Olası Mekanizmaları

Çalışmanın bu noktada GDA’nın bazı temel prensiplerinin kısaca tekrarlanması faydalı olacaktır. GDA sadece mağdurlar için adaleti sağlamayı değil, şiddet ve suistimallere maruz kalmış toplumlarda kalıcı istikrar ve barışın tesis edilmesini amaçlamaktadır. IŞİD’in sahada yenilmiş olması bölgede otomatik olarak barışın geleceği anlamına gelmemektedir. IŞİD gibi bir örgütün ortaya çıkmasının ve bu güce ulaşmasının altında yatan nedenleri ele almak, uzlaşmayı teşvik etmek ve etkilenen toplulukları yeniden inşa etmek, şiddetin yeniden canlanmasını önlemek için elzemdir. Eskiden IŞİD tarafından kontrol edilen bölgelerde yaşanmış olan insanî kriz mağdurlar göz ardı edilmeden değerlendirilmeli, Yezidiler ve Hristiyanlar gibi IŞİD tarafından hedef alınan azınlık gruplarının korunmasını sağlamaya yönelik kapsayıcı bir toplum oluşturmak amaçlanmalıdır. Eski savaşçıların topluma yeniden entegrasyonu da kalıcı barış için önem taşımaktadır. Buna silahsızlanma, terhis ve rehabilitasyon programları dahildir. Gruba katılmaya zorlanmış olabilecek eski IŞİD savaşçılarının yeniden entegrasyonu için çaba gösterilmeli, tekrar suç işleme riskini azaltmak için onlara eğitim ve istihdam fırsatları sağlanmalıdır. Bütün bunların ötesinde, IŞİD üyelerinin savaş suçları, insanlığa karşı suçlar ve soykırımdan sorumlu tutulması hayati önem taşımaktadır.

Yukarıda sıralandığı şekliyle IŞİD sonrası GDA, barışın tesisi, adaletin ihdası, insan haklarının korunması, yeniden inşa ve toplumsal uzlaşma gibi pek çok unsuru içermektedir. Çalışmanın sınırları açısından IŞİD sonrası durum, GDA’nın bütün unsurlarından ziyade cezalandırıcı unsurları açısından değerlendirilecek ve IŞİD üyelerinin sorumlu tutulabilmesi için olası mekanizmalar anlaşılmalı çalışılacaktır.

Daha evvel izah edildiği üzere, BM İnsan Hakları Konseyi hazırladığı raporlarda, IŞİD’in gerçekleştirdiği eylemlerle uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaları düzenleyen kuralları ihlal ettiğini, savaş suçu ve insanlığa karşı suç işlediğini tespit etmiştir. Bu durumda, IŞİD üyelerinin işlediği savaş suçları ve insanlığa karşı suçlarda IŞİD’in sorumluluğu nasıl belirlenecek ve failer nasıl cezalandırılacaktır?

Mevcut şartlar altında İŞİD'in gerçekleştirdiği insanî hukuk ihlalleri nedeniyle sorumlu tutulabilmesi için, en uygun model, bireysel cezai sorumluluk modelidir. Bir DDSA'ya üye olan bireylerin silahlı çatışma esnasında işledikleri suçlar, silahlı çatışma sona erdikten sonra birkaç şekilde yargılanabilir. İlk olarak insanî hukuku ihlal eden DDSA mensupları Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) önünde yargılanabilir. Bunun birkaç yolu mevcuttur. UCM'nin kurucu belgesi olan Roma Statüsünün 12. Maddesi, Statüye taraf devletlerin Mahkemenin yargı yetkisini otomatikman kabul etmiş sayılacağını öngörmüştür ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998). İŞİD söz konusu olduğunda, Suriye'nin ve benzer şekilde Irak'ın Roma Statüsü'ne taraf olmaması nedeniyle, UCM bu ülkelerde işlenen suçlar için yargı yetkisini haiz değildir. Bu durumda Suriye'de ve Irak'ta işlenen bu suçların soruşturulması ve failerin yargılanması, Roma Statüsünün 13/b. Maddesi uyarınca, BM Güvenlik Konseyi'nin uluslararası barış ve güvenliğin tesisi kapsamında UCM savcılığına başvurmasını gerektirmektedir ("Rome Statue of the International Criminal Court," 1998). Daha önce BM Güvenlik Konseyi, UCM'ye taraf olmayan Sudan ve Libya'daki bazı ihlallerle ilgili bu mahkemeyi yetkilendirmişti. Lakin İŞİD örneğinde böyle bir yetkilendirmenin yapılması reelpolitik açıdan mümkün gözükmemektedir. Suriye İç savaşı esnasında Suriyeli yetkililerin, savaş suçları işlediği iddiasıyla UCM'ye havale edilmesi yönünde BM çapında pek çok girişim olmuştur. 2014 tarihli S/2014/348 sayılı Güvenlik Konseyi karar taslağı, Suriye'de insanlığa karşı suç ve savaş suçları işlendiğini tespit etmiş ve bu eylemlerin soruşturulması ve yargılanması için konunun UCM'ye havale edilmesini istemiştir. Ne var ki, söz konusu karar, Rusya ve Çin tarafından veto edilmiştir (*Russia and China veto UN move to refer Syria to ICC*, 2014). Suriye'deki insanî hukuk ihlallerinin soruşturulması ve failerinin cezalandırılması için benzer bir girişimde, BM Güvenlik Konseyi'nin daimî üyelerinin Suriye İç Savaşındaki farklı çrolleri göz önünde bulundurulursa, yeniden veto edilme ihtimali yüksektir. Bireysel cezai sorumluluğun gelişiminde çok önemli bir yere sahip olan Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemeleri gibi ad hoc nitelikte uluslararası bir mahkemenin kurulması, sayısız savaş suçu ve insanlığa karşı suç işleyen İŞİD mensuplarının adaletin önüne çıkarılması için bir başka seçenek olabilir. Ne var ki, böyle bir *ad hoc* mahkeme de BM Güvenlik Konseyi kararını gerektirmektedir; başka bir deyişle, bu yönde bir karar, BM Güvenlik Konseyi daimî üyeleri arasında bir mutabakatı gerektirmektedir ki, böyle bir mutabakat, yukarıda belirtildiği gibi, pek olası değildir. Bir başka seçenek, hibrit (karma) nitelikte bir mahkeme oluşturulmasıdır. Örneğin 14 Ağustos 2000 tarihli BM Güvenlik Konseyi kararı ve Sierra Leone ile BM arasında 16 Ocak 2002'de yapılan bir anlaşma ile kurulan Sierra Leone Özel Mahkemesi, hibrit mahkemelere örnektir. Bu modelde, uluslararası yargıçların yanı sıra yerel hakimler de görev yapmakta ve uluslararası ve ulusal davalar eş zamanlı görülmektedir. Sierra Leone Özel Mahkemesi, Ruanda ve Yugoslavya için kurulan *ad hoc* mahkemelerden farklı olarak, BM Şartı'nın VII. Bölümüne dayandırılarak BM Güvenlik Konseyi kararıyla kurulmamıştır. BM sistemi dışında kurulduğu için bu mahkeme BM'nin bir alt organı da olmamıştır. Yargılamalarda daha iyi sonuçlar elde etmek amacıyla yerel yapıdan da yararlanan hibrit nitelikte bir mahkeme, yargılama sürelerini kısaltma ve masrafı azaltma gibi avantajlara sahiptir. Böyle bir mahkemenin kurulmasının, İŞİD mensuplarının sorumluluklarının tesis edilmesi açısından diğer seçeneklere göre daha makul olduğu söylenebilir. Lakin hem Irak hem Suriye'deki politik durumun kırılma eğilimi, mahkemelerin mevcut durumu ve her iki ülkenin hukuk sistemlerinin birlikte hareket etmesinin zorluğu yüzünden, bu ihtimal de mümkün gözükmemektedir. Bu durumda, geriye, soykırım, insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları işlediğinden şüphelenilen İŞİD üyelerinin, ait oldukları ülkelerin yerel mahkemelerinde yargılanması seçeneği kalmaktadır.

IŞİD tutuklularının en yoğun olduğu ülke olan Irak, bu seçeneğin en kötü nasıl sonuçlanabileceğinin bir örneği gibidir. 2017 yılında ABD ve İran dahil pek çok ülke tarafından desteklenen bir koalisyon, IŞİD'i Irak'ta yenilgiye uğrattığında, Irak hükümeti ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi (KBY) kuvvetleri, yüzlerce çocuk da dahil olmak üzere binlerce şüpheli IŞİD savaşçısını ve işbirlikçisini gözaltına almıştır (Abdul-Zahra & George). Irak hükümetinin (ve kısmen KBY'nin) Terörle Mücadele Mahkemeleri, tüm bu IŞİD şüphelilerini, suçlamaların ciddiyetine yahut suçun derecesine bakmaksızın, öncelikle ve genellikle IŞİD üyeliği suçlamasıyla, hızla yargılamaya başlamıştır. Bu mahkemelerin kullandığı terörle mücadele yasaları, çok sayıda sivilin, şiddete karışık karışmadığına bakılmaksızın yargılanmasını ve ağır şekilde cezalandırılmasını sağlamıştır. Elbette bu şüphelileri ceza kanunu kapsamında suçlamak için işlediği suçları ayrıntılı olarak kanıtlamak gerekirken, terörle mücadele yasalarını ihlalle suçlamak için sadece şüphelinin IŞİD'e üye olduğunu veya IŞİD'in eylemlerine destek olduğunu kanıtlamak yeterli görülmektedir. Bu bağlamda, ilk aylarda 5500 kadar IŞİD şüphelinin yargılandığı tahmin edilmektedir (*Irak: Flawed Prosecution of ISIS Suspects*, 2017).

Bu yargılamalarda, belirli şiddet eylemlerine karışmamış ancak IŞİD'e yardım ettiği düşünülen kişilere, örneğin IŞİD yönetimindeki hastanelerde çalışan doktorlara veya savaşçılar için yemek hazırlayan aşçılara karşı da suçlamalarda bulunulmuştur. Terörle mücadele yasaları, sadece IŞİD üyeliği için bile ölüm cezası verilebilmesini sağlamaktadır. Öte yandan bu tür geniş kapsamlı kovuşturmalar, IŞİD'in askeri ve sivil kontrolünü sürdürdüğü bölge ve nüfus merkezlerinin büyüklüğü göz önüne alındığında makul gözükmemektedir; zira IŞİD, gücünün doruğundayken, kontrolü altındaki halkı ve toprakları yönetmek için on binlerce Iraklı'yı kendi için çalışmaya mecbur etmiştir. Her ne kadar 2016 yılında zorla IŞİD'e dahil olduğu ve şiddet suçu işlemediği belirlenen IŞİD 'destekçilerini' içeren bir genel af çıktıysa da terörle mücadele mahkemelerinin bu affı IŞİD üyesi olduğundan şüphelenilen zanlılar için uygulamadığı görülmektedir (Coker & Hassan, 2018).

Yargılamalarda kanuni prosedürün itinayla uygulanmaması, en ciddi suçların kovuşturulmasına öncelik verilmemesi, mağdurların yargılama sürecine dahil edilmemesi, soykırım ve insanlığa karşı suçların Irak ceza sisteminde karşılığı olmaması gibi hususlar, geçiş dönemi adaletinin yerel mahkemelerce sağlandığı bu örneğin neden başarısız olduğunun gerekçeleri olarak sayılabilir. Bir açıdan, bu örnek geçiş dönemi adaletinin temel öncüllerinin önemini de bir kez daha gözler önüne sermektedir. Geçiş dönemi adaletinin amacı sadece suçluları cezalandırarak geçmişin izlerini silmek değildir. İsminden de anlaşılacağı üzere burada amaç, geçiş yaşayan toplumun hem demokratik unsurları hem de hukuki kurum-sallaşmayı benimsemesini sağlamak için bir dizi mekanizmanın işlevselleştirilmesidir. Bu açıdan suçluların hukuki prosedüre dikkat edilmeden yargılanması -yahut yargısız infaz edilmesi- geçiş dönemi adaletinin amacına ters düşmekte ve toplumsal barış ve istikrarı tehlikeye atmaktadır.

Sonuç

İŞİD tarafından Irak ve Suriye’de gerçekleştirilen insanlık-dışı zulüm, uluslararası hukuk için olduğu kadar geçiş dönemi adaleti için de önemli problem alanlarına dikkat çekmiştir. Bu problem alanlarından ilki hesap verilebilirliktir. İŞİD’in bir DDSA olarak uluslararası çatışma hukuku bağlamında net bir statüye sahip olmaması daha da önemlisi terörizm suçunun uluslararası hukukça değil iç hukuk araçlarıyla düzenlenmiş olması bu grubun etkin şekilde yargılanmasını engellemektedir. Irak örneğinde mahkemeler, İŞİD’e zorla girmiş ya da İŞİD içerisinde son derece önemsiz görevler almış üyeleri, infaz, işkence, adam kaçırmaya gibi eylemlerini gerçekleştiren üyelerle bir tutmuş gözükmektedir. Böyle bir durum grubun suç işlememiş üyelerinin de ortaya çıkmasını güçleştirecek, uzlaşma ve rehabilitasyon noktasında olumsuz sonuçlar doğuracaktır. GDA önündeki bir başka sorun alanı da İŞİD benzeri grupların toplumsal kazanımlarının ellerinden alınmış olmasının bu grupların tamamen yok olması anlamına gelmemesidir. Halen farklı bölgelerde mevcudiyetini sürdüren İŞİD, hak arayışındaki mağdurlar açısından bir tehdit unsuru olarak görülebilmektedir. Bu da İŞİD’in ihlallerinin ve zulümlerinin tanıklarının öne çıkmasına engel teşkil edebilir. Son olarak yukarıda da değinildiği üzere kırılan toplumsal yapının yeni bir çatışmayı kaldıramayacağı düşüncesi, bu zulümlerin gerekli titizlikle araştırılmasına engel olabilir. Ancak böylesi bir tercih, mağdurlar açısından yeni kurulan düzene güvensizlik aşılayacak ve toplumsal rehabilitasyonu tehlikeye atacaktır. Makalede İŞİD özelinde tartışılmış olsa da bu sorunlar genel olarak DDSA’ların dahil olduğu çatışmaların tamamı için geçerli gözükmektedir.

Suriye’de Kasım ayında bir başka DDSA’nın yönetimi ele geçirmesi de buraya kadar tartışılan hususlara yeni soru işaretleri eklemiştir. Eğer yeni yönetim, Esad idaresinin işlediği ihlal ve suistimalleri GDA çerçevesinde kovuşturmayla kalkarsa buna iç savaş dönemini dahil edecek midir? Bu durumda kurulacak bir mahkeme hem dönemin devlet yönetimini hem de DDSA’ları yargılayacak mıdır? Böyle bir mahkemede İŞİD yanında hangi örgütler kovuşturulacaktır? HTŞ artık devlet yönetiminde olduğuna göre, üyeleri arasındaki olası eski İŞİD mensuplarını muaf mı tutacaktır?

Geçmiş örneklerle gözlenen paralellikler, adaletin ve istikrarın mümkün olduğunu düşünürse de bir DDSA’nın hesap verebilirliği önündeki bütün bu belirsizlikler varlığını sürdürmektedir. Oysaki GDA açısından adalet arayışı sadece kurumsal bir gereklilik değil İŞİD kurbanları için ahlaki bir zorunluluktur. Dahası bu vahşetlerden etkilenenler için hukukun üstünlüğüne olan inancın yeniden tesisi ancak bu şekilde mümkün olacaktır.

Kaynakça

Al-Hajj, T. (2022). The Islamic State (ISIS) has morphed into a non-spatial insurgency capable of conquering territorial boundaries. In: Carnegie Endowment for International Peace.

American Convention on Human Rights, (1969). <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/American-Convention-on-Human-Rights-ACHR.pdf>

Azhar, H. (2015). Money Matters: Sources of ISIS' Funding and How to Disrupt Them. In: Center for Geopolitics and Security in Realism Studies.

Basic Principles And Guidelines on The Right To A Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, (2008). https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_ph_e.pdf

Bassiouni, M. C., Khader, A., & Kirsch, P. (2011). Report of the International Commission of Inquiry to investigate all alleged violations of international human rights law in the Libyan Arab Jamahiriya. In U. G. Assembly (Ed.).

Cassese, A., Fayek, M., Jilani, H., Ntsebeza, D., & Striggner-Scott, T. (2005). Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General. In U. S. General (Ed.).

Coker, M., & Hassan, F. (2018). A 10-Minute Trial, a Death Sentence: Iraqi Justice for ISIS Suspects. *International New York Times*, NA-NA. <https://www.nytimes.com/2018/04/17/world/middleeast/iraq-isis-trials.html>

Constantinides, A. (2010). Human Rights Obligations and Accountability of Armed Opposition Groups: the Practice of the UN Security Council. *Human Rights & International Legal Discourse*, 4(1), 89-111. <https://www.jurisquare.be/en/journal/hrild/4-1/human-rights-obligations-and-accountability-of-armed-opposition-groups-the-practice-of-the-un-securi/> (Human Rights & International Legal Discourse (HR&ILD))

Convention (IV) Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War, (1949). https://avalon.law.yale.edu/20th_century/geneva07.asp

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, (1950). https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/convention_eng.pdf

Do, Q.-T., Shapiro, J. N., Elvidge, C. D., Abdel-Jelil, M., Ahn, D. P., & Baugh, K. (2017). How Much Oil is the Islamic State Group

Producing? Evidence from Remote Sensing. In W. B. Group (Ed.), *Policy Research Working Paper*.

Drumbl, M. A. (2007). *Atrocity, punishment, and international law*. Cambridge University Press.

Effective Prevention and Investigation of Extra-Legal, Arbitrary and Summary Executions, (1989). https://www.unodc.org/documents/commissions/CCPCJ/Crime_Resolutions/1980-1989/1989/ECOSOC/Resolution_1989-65.pdf

Gissel, L. E. (2022). The standardisation of transitional justice. *European Journal of International Relations*, 28(4), 859-884. <https://doi.org/10.1177/13540661221120980>

Glenn, C., Rowan, M., & Caves, J. (2016). Timeline: the Rise, Spread, and Fall of the Islamic State. In: Wilson Center.

Goldstone, R., Jilani, H., Chinkin, C., & Travers, D. (2009). Human Rights in Palestine and Other Occupied Arab Territories: Report of the United Nations Fact Finding Mission on the Gaza Conflict. In UN (Ed.).

Gürler, R. T., & Özdemir, Ö. B. (2014). El Kaideden Post-Kaide'ye Dönüşüm: IŞİD. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(1), 113-154. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/toacd/issue/17161/179407>

Henckaerts, J.-M., & Doswald-Beck, L. (2005). *Customary International Humanitarian Law* (Vol. 1). International Committee of the Red Cross.

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, (1966). [https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A\(XXI\)_economic.pdf](https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_2200A(XXI)_economic.pdf)

Iraq: Flawed Prosecution of ISIS Suspects. (2017). <https://www.hrw.org/report/2017/12/05/flawed-justice/accountability-isis-crimes-iraq#>

Lewis, J. D. (2013). AQI's Soldiers' Harvest" Campaign. In. Institute for the Study of War.

Lister, C. (2014). *Islamic State Senior Leadership: Who's Who*. Brookings Institute. Retrieved 24.09.2021 from https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2014/12/en_whos_who.pdf

Lopes, I. P. (2022). *Making Criminal Trials Work for Transitional Settings: Combining Retributive and Restorative Justice to Overcome the Justice Versus Peace Dilemma Through the Lens of Colombia's Process* Universidade NOVA de Lisboa (Portugal)].

Macdonald, A. (2019). 'Somehow This Whole Process Became so Artificial': Exploring the Transitional Justice Implementation Gap in Uganda. *International Journal of Transitional Justice*, 13(2), 225-248.

Mills, R., & Karasik, T. (2014, 02.08.2014). *ISIS Makes Up To \$3 Million a Day Selling Oil, Say Analysts* [Interview]. <https://abcnews.go.com/International/story?id=24814359>

Naqvi, Y. (2006). The right to the truth in international law: fact or fiction? *International Review of the Red Cross*, 88(862), 29. https://international-review.icrc.org/sites/default/files/irrc_862_2.pdf

Özay, N. (2019). *Suriye İç Savaşı ve Devlet Dışı Silahlı Aktörlerin Sorumluluğu* Gazi Üniversitesi]. Ankara.

Pfiffner, J. P. (2010). US blunders in Iraq: De-Baathification and disbanding the army. *Intelligence and National Security*, 25(1), 76-85.

Pinheiro, P., Koning AbuZayd, K., & del Ponte, C. (2016). “‘They came to destroy’: ISIS Crimes Against the Yazidis” (I. I. C. o. I. o. t. S. A. Republic, Trans.). In U. H. R. Council (Ed.).

Pinheiro, P., Koning AbuZayd, K., del Ponte, C., & Muntarhorn, V. (2014). Rule of Terror: Living under ISIS in Syria (I. I. C. o. I. o. t. S. A. Republic, Trans.). In U. H. R. Council (Ed.). Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (1977). <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=AA0C5BCBAB5C4A85C12563CD002D6D09&action=openDocument>

Rauschenbach, M., & Scalia, D. (2008). Victims and international criminal justice: a vexed question? *International Review of the Red Cross*, 90(870), 441-459.

Resolution 2249, (2015). https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2249.pdf

Roht-Arriaza, N., & Mariezcurrena, J. (2006). *Transitional justice in the twenty-first century: beyond truth versus justice*. Cambridge University press.

Rome Statue of the International Criminal Court, (1998). https://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm

Rubio-Marín, R. (2009). *The gender of reparations: unsettling sexual hierarchies while redressing human rights violations*. Cambridge University Press.

Russia and China veto UN move to refer Syria to ICC. (2014). BBC. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-27514256>

The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies: Report of the Secretary-General, (2004). <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/PCS%20S%202004%20616.pdf>

Sharp, D. N. (2018). Rethinking Transitional Justice for the Twenty-First Century: Beyond the End of History. In: Cambridge University Press.

Sly, L. (2014, 03.02.2014). Al-Qaeda disavows any ties with radical Islamist ISIS group in Syria, Iraq. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/world/middle_east/al-qaeda-disavows-any-ties-with-radical-islamist-isis-group-in-syria-iraq/2014/02/03/2c9afc3a-8cef-11e3-98ab-fe5228217bd1_story.html

Sooka, Y., Scott, K. R., & Musila, G. M. (2017). Report of the Commission on Human Rights in South Sudan. In U. G. Assembly (Ed.).

Subotić, J. (2012). The transformation of international transitional justice advocacy. *International Journal of Transitional Justice*, 6(1), 106-125.

Thakkar, M., & Speckhard, A. (2022). Breaking the Walls: The Threat of ISIS Resurgence as Social Media Fuels Fundraising in ISIS Women's Camps. In (22.03.2022 ed.).

Turner, C. (2016). *Violence, law and the impossibility of transitional justice*. Routledge.

Turns, D. (2018). The Law of Armed Conflict (International Humanitarian Law). In *International Law*. <https://doi.org/10.1093/he/9780198791836.003.0027>

Universal Declaration of Human Rights, (1948). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

Varney, H., & Zdunczyk, K. (2020). *Advancing Global Accountability*

The Role of Universal Jurisdiction in Prosecuting International Crimes. https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ_Report_Universal_Jurisdiction.pdf

Vinjamuri, L., & Snyder, J. (2015). Law and politics in transitional justice. *Annual Review of Political Science*, 18(1), 303-327.

Von Bogdandy, A., & Dellavalle, S. (2010). The Paradigms of Universalism and Particularism in the Age of Globalisation: Western Perspectives on the Premises and Finality of International Law. In *Collected Courses of the Xiamen Academy of International Law, Volume 2 (2009)* (s. 45-127). Brill Nijhoff.

What is Transitional Justice? A Backgrounder. (2008). https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/26_02_2008_background_note.pdf